

Bidrag til våbenfabrikken Brobyværks historie.

Af Arne Hoff.

Indenfor studiet af den danske adel i det tidsrum, der — med rette eller urette — kaldes adelsvældens tid, altså fra omved midten af det 16. årh. til enevældens indførelse, er der mange punkter, der endnu langt fra er oplyste, ikke mindst, når talen er om økonomiske forhold. Dette gælder særlig adelens interesse for og deltagelse i handels- og industriforetagender. Nærværende afhandling skal søge at samle de desværre så få kendsgerninger, vi har om den af rigsmarsken Anders Bille og andre adelige iværksatte våbenfabrik Brobyværk i Sønder Broby sogn, Salling herred.

Dette foretagende er hidtil kun i ringe grad bleven behandlet i den historiske litteratur; Danmarks Riges Historie ofrer det een linie,¹⁾ og Fridericia 10²⁾ mens enkelte værker, Vedel-Simonsen³⁾ og Bille-ætten har en del flere oplysninger, der dog ikke alle er lige pålidelige.⁴⁾

Den tids våben var almindeligvis håndværksarbejde, og en meget stor del af Danmarks forbrug var indført fra Nordtyskland, Nederlandene, Frankrig, ja endog Spanien og Italien.⁶⁾ Da grundlagdes imidlertid sidst i 1640'erne her i Danmark et våbenværk, der ikke blev drevet på almindelig håndværkervis, men ordnet som et manu-

faktur, dvs. et storværksted med massefrembringelse og arbejdsdeling. Denne driftsform var netop begyndt at vinde frem her i landet i Christian IVs senere år, nøje knyttet som den var til tidens økonomiske system, merkantilismen.

Brobyværk lå på Brobygårds jord, i en vinkel mellem Odense å og landevejen Odense—Fåborg, lige ud til åen, hvis utøjlede kraft nu blev avet af sluser og spændt for en hammermølle.⁷⁾ Kloget var stedet valgt, ved den vandrige å, nær en hovedvej, der førte fra landsdelens hovedstad til en blomstrende søkøbstad, og så nær en af lederens gårde, at han derfra bekvemt kunde følge dens drift. Hvornår nu værket er bleven grundlagt, har vi ikke nogen bestemt udtalelse om, men det må dog antages at være sket engang i løbet af foråret 1648. Den 17. Maj 1648 mageskifter Anders Bille nemlig med Kronen på Sønder Broby degneembedes vegne, og får to små stykker jord sønden og østen for Sønder Broby møllebro, som nemlig „falder belejligt at bygge på til det værk, som er begyndt på, til at gøre gevær på ^{7a)}. Herfor taler bl. a. også, at de første våben, vi kender fra Brobyværk, stammer fra tiden lige før Fr. IIIs kroning (se s. 79) og endda først var bleven bestilt i sidste øjeblik.⁸⁾ I samme retning tyder, at der først i November 1648 ansøges om privilegier for værket, ligesom også denne ansøgning bruger udtrykket „naar samme uerk saa vit kand komme udi sin brug, at . . .“⁹⁾

Den grund, hvorpå værket blev anlagt, hørte, som ovenfor nævnt, oprindeligt til Brobygård, som Anders Bille havde ejet siden 1645.¹⁰⁾ Her havde han „ladet bygge huse, och uerksted oprette“. Om materialerne hertil fortælles i en artikel i „Odense Adresse-Contoires Efterretninger“ 1772, nr. 33, at de stammede fra „en Gaard ved Løigesmose, Høysgaard kaldet“, der til dette formål

var bleven reven ned. En tilsvarende meddelelse findes i samme blad, 1776, nr. 16. Disse to, vel noget sene og ubegrundede meddelelser afviser Vedel-Simonsen¹¹⁾ dermed, at Anders Billes barnebarn, Erik Bille Eriksen, ifølge præsteindberetninger af 1755 skal være født her 1656. Dog indrømmer han, at den i præsteindberetningerne nævnte Højsgård kan være Højsgård i Jylland. Hermed mener han antagelig Højsgård i Grejs sogn, Nørvang herred. Denne gård ejedes virkelig 1653 af fru Mette Rosenkrantz, Erik Billes, og 1662 af deres søn, den ovenfor nævnte Erik Bille Eriksen.¹²⁾ Man må vel derfor snarere henlægge dennes fødsel til Højsgård i Grejs sogn, og der er da ikke noget ivejen for, at Højsgård på Fyn kan være nedbrudt 1648. I den førnævnte artikel i „Odense Adresse-Contoires Efterretninger“, 1772, nr. 33, findes endnu nogle meddelelser om bygninger til værkets bøssemagere m. m., men disse meddelelsers nøjagtighed kan ikke godtgøres, skønt der dog heller ikke kendes noget, der strider derimod.

Ophavsmand til tanken om våbenværket synes Anders Bille til Damsbo og Løgismose at have været.¹³⁾ Ialtfald er han førsteunderskriver på ansøgningen om privilegier for værket, det er, som ovenfor nævnt, ham, der giver grunden til værkets opførelse, ham, der skaffer materialer osv. Også efter at værket er kommet igang, synes Anders Bille at have indtaget den ledende stilling. Vi ser således i et brev til borgmester Thomas Brodersen i Odense,¹⁴⁾ dagtegnet 11. Dec. 1652, hvordan Anders Bille, trods sine mange og ofte tyngende hverv, har tid — eller ta'r tid — til at træffe afgørelser om håndværkerne o. l. I det samme brev bestemmes det også, at kun Anders Bille og hans ven og frænde, Steen Bille til Kjærsgård, skal kunne, som vi med et nutidsudtryk siger, „tegne firmaet“.

Det første livstegn vi ser fra værket, er, at det på bestilling af hofmarschal Adam Friedr. Pentz i efteråret 1648 i største hast fremstiller 30 gallapartisaner til Frederik III's kroning.¹⁵⁾ De bærer kongens kronede navnetræk, navnet Broby og rigsvåbenet, (se fig. 1) alt i forgyldning, „slået i St. Pederstræde af gode dukater“. Til kroningen er vel også det „heroldsværd“ (se fig. 2) fremstillet, som findes på Rosenborg (nr. 7—183). Det samme er muligvis tilfældet med nr. 7—82 i samme samling, en tynd, elastisk kårde, der efter sin form at dømme vel snarest har været beregnet til „rygstryger“, dvs. en kårde, hvormed hushofmestre opmuntrede lakajer o. l.

Nogle få dage efter kroningen indsendte Anders Bille sammen med 16 andre adelige „participanter udi Brobye verch“ den førnævnte ansøgning til kongen om at få eneret på fabriksmæssig fremstilling af våben, at kongen fortrinsvis vilde handle med Brobyværk, og at det måtte todfrit indføre visse nødvendige råprodukter og udføre de våben, det ikke kunde få solgt herhjemme. Ansøgningen indledes med en appel til kongens merkantilistiske opfattelse, hvori der bl. a. siges, at „uerchet udi lengden kand bliffue eders Maj: och riget till stor nytte och fordeel, der med saadant gevehr kand forfærdiges hos os udi landet, som hidentill fra fremmede steder bliffue indført med stor besuering“, og „pengene derued at kunde bliffue udi landet...“. Desuden vil nu „gevehr“ kunne „forskaffes paa en kuhle“, dvs. med samme mundingsvidde, mens det før fra udlandet købte „mest haffuer veritt gammel udskutt, forderuet och paa underskiedlike¹⁶⁾ kuler rettede, allene paany anpudsett“.

På denne ansøgning svarer kongen,¹⁷⁾ at han „dett vel saa vitt vill privilegere, att ingen anden saadan verk skall udi riget tilstedis att oprette, saa lenge dette bliffuer udi stand och ved magt, saa vel som och, saa at det

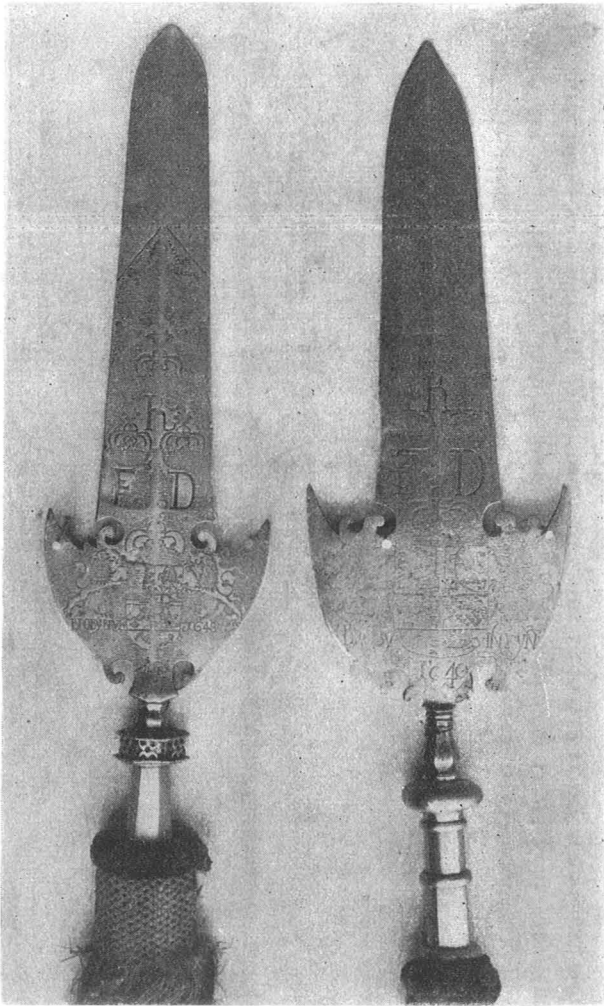

Fig. I. Partisaner fra Brobyværk, t. v. fra 1648, t. h. fra 1649, Tøjhusmuseet nr. B 277 og B 275. Partisanen t. v., der formodentlig er en af de omtalte 30 gallartisaner til Frederik III's kroning, er forneden signeret D. K. ∴ David Kohl [se s. 90.]

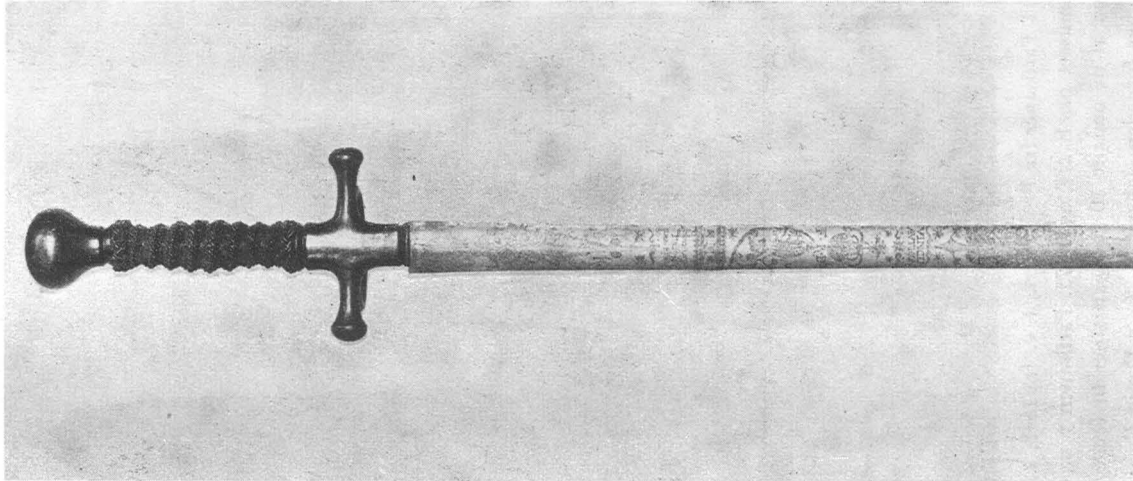

Fig. 2. „Heroldsværd“ fra Brobyværk, med Frederik III's navnetræk og valgsproget „Vincere aut mori“ [sejre eller dø], og på bagsiden „Fecit in Broby 1648“. Ståletsning af David Kohl. Betegnelsen „heroldsværd“ turde måske være ukorrekt, da det på billedet viste fæste ikke er det oprindelige, men er påsat om ved eller efter 1660. Rosenberg 7—183

begierte Jern, Staal och Steenkol, maa toldfri indføres. Derforuden er Hans May: ogsaa naad: tilfreds att dersom participanterne vill levere lige saa gaat geuehr, och for lige saa god kiøb, och bie effter deris betaling som andre, och som rigens middel kand strecke till, dennem att betale, saa vill H: May: lige saa gerne handle med dennem som andre, mens att forskriffue sig till med ingen anden end dennem att handle, det holder H: May: betenkeligt att lofe“. Og det kan man vel ikke fortænke den iforvejen ret stærkt bundne konge i.

Den kreds af personer, der sammen med Anders Bille opnår disse privilegier, participanterne i Brobyværk, vil vi lige her gøre til genstand for en kortere omtale.¹⁸⁾ Som et fælles træk ved dem alle kan nævnes, at de hørte til deres stands øverste lag, rigsrådsadelen. Endvidere synes de alle at have været temmelig velhavende og de fleste tillige på en eller anden måde at være knyttet til Fyn. Endelig indtog de næsten alle betydeligere stillinger indenfor hæren.

Dette var bl. a. tilfældet med de to fættre Gregers og Niels Krabbe. Gregers Krabbe til Torstedlund, var en gammel ven af Anders Bille, bl. a. fra, da det skib, som førte Valdemar Christian og hans hofstat, som Gregers Krabbe havde ledet, hjem fra Rusland 1642, på Øsel tog Anders Bille med bort fra de mange ubehageligheder, han der som lensmand havde været udsat for.¹⁹⁾ Endvidere var han gift med en datter af Corfits Rud, Anders Billes gamle kompagnichef, og havde efter ham 1630 fået Enggården (nu Gyldensteen, Skovby herred), der vel lå noget borte fra Anders Billes gårde, men dog indenfor samme landsdel. 1632 var han desuden bleven løjtnant i Henning Valkendorfs rytterkompagni, der udskiltes fra Anders Billes.²⁰⁾ 1644 var han bleven landkommissær

i Jylland, hvilken post han beklædte, indtil han 1651 blev statholder i Norge.

Af Niels Krabbes tilknytning til Anders Bille kan før 1648 ikke spores andet end, at også han var gift med en datter af Corfits Rud. Men dels ved sådan at være kommen ind i Anders Billes omgangskreds og dels derved, at han 1647 var bleven landkommissær i Skåne, kan hans interesse for et værk som Brobyværk tænkes at være opstået. Senere kommer han til at stå Anders Bille ganske anderledes nær; 1652 blir han efter i 3 år at have været enkemand gift med Mette, Anders Billes datter.²¹⁾ 1654 køber han Nakkebølle af fru Karen Bille, Falk Gøyes enke, og bliver dermed næsten nabo til Damsbo, Anders Billes hovedopholdssted i de år.

Henning Valkendorf, Henningsen, til Glorup, var allerede tidligt kommen i forbindelse med Anders Bille, idet denne 1624 købte en part af hovedgården Damsbo af ham, og på denne blev fynbo. At grundlæggelsen af en våbenfabrik i Danmark, hvorfra hæren kunde få gode og billige våben, særlig måtte interessere Henning Valkendorf, er alene af den grund sandsynlig, at han flere gange havde været krigskommissær, ligesom han også havde været en af adelens deputerede ved forhandlingerne 1638 om landeværnets indretning. At han endvidere har været så velhavende, at han har kunnet sætte penge i foretagendet, kan skønnes deraf, at han i tidens løb havde haft råd til at købe 3 hovedgårde.

En lignende velstand fandtes hos de to fættre Christen Skeel, Albretsen og Christen Skeel, Jørgensen. Den førstnævnte hørte gennem sit ægteskab med Birgitte Rud, Corfitsdatter, til den Rud'ske familiekreds på Sandholt, sådan som vi så levende ser den fremstillet på det kendte Rud'ske familiebillede på Rygård.²²⁾ Når han i ansøgningen om privilegier for værket underskriver på Chri-

sten Skeel, Jørgensens foruden på egne vegne, skyldes det, at denne, der var en snes år yngre end sin fætter, endnu ikke var vendt hjem fra sin store udenlandsrejse.

Til Skeel'ernes kreds hørte også Manderup Due (Taube) til Halkjær, idet han var gift med Anne Skeel, Albretsdatter. Manderup Due var en dygtig officer, men vist noget voldsom.²³⁾ 1645 var han bleven vicelandkommissær på Sjælland²⁴⁾ og året efter landkommissær i Jylland.²⁵⁾

En særlig skæbne fik Claus Sehested til Tim og Ørslev; ved anbefalinger fra ærkebisen af Bremen, den senere Frederik III, hvis hofmester han havde været, fik han 1643 lenet Hingsavl og kom således i forbindelse med den fynske adel. Han skulde ikke nå at se dette foretagende, han var med at iværksætte, rigtig folde sig ud; i Januar 1649 døde han ved et vådeskud.

Endnu 2 af participanterne døde i værkets første par år, omend de dog nåede at se indtægterne begynde at flyde ind fra værkets villige kunde, men knap så villige betaler, kronen. Dette var nemlig tilfældet med Henrik Ramel til Bækkeskov og Henrik Huitfeld til Lillø, der begge oprindeligt tilhørte den skånske adel. Henrik Ramel, der 2den gang var gift med en kusine til de to Christen Skeel'er, var en intelligent og dygtig mand. I 1648 havde han været den menige adels ordfører overfor rigsrådet, hvori han — måske netop derfor — blev optaget i Maj 1649.

Henrik Huitfeld havde med hæder deltaget i såvel Kalmar- som 30 årskrigen, begge gange som ritmester. Dernæst havde han i en lille menneskealder siddet som lensmand på fæstningen Landskrona og desuden beklædt stillingen som kommissarius i Skåne, så også hans interesse for våbenfabrikken er let at indse.

Også hans svigersøn, den senere og sidste rigshof-

mester, Joakim Gersdorf til Tundbyholm, var participant i Brobyværk. Det har sikkert været af stor betydning for værket at have en så indflydelsesrig mand, som Gersdorf allerede dengang var, som interessant i foretagendet.

Flere af participanterne var ved slægtskabsbånd knyttet til Anders Bille. Dette gjaldt således Mogens (Banner) Høg til Kjærgårdsholm, der var gift med Christence Rosenkrants Jacobsdatter, en søster til Anders Billes hustru, Sofie. Tilmed var han næsten nabo til Brobyværk, idet hans sædegård lå i Salling herred, hvortil jo også Broby hørte.

I Slægt med Anders Bille var også, som navnet siger det, Steen Bille, Eriksen, til Kjærsgård, Anders Billes kvartfætter og ven. Han synes at have spillet en vis rolle i værkets ledelse, jfr. det førnævnte brev fra Anders Bille til Thomas Brodersen (se s. 77).

Som en slags „Wahlverwandter“ til Anders Bille stod den som bogsamler kendte²⁶⁾ Laurits Ulfeld til Egeskov. Denne gård solgte han imidlertid kort før Brobyværks oprettelse til Oluf Parsberg, Christoffersen, en nordjysk godssamler, der vel ved nu at blive nabo til Brobyværk har fået interesse derfor. Ialtfald, participant var han.

I en særlig stilling til værket stod Henrik Rantzau til Rosenvold, idet han nemlig i adskillige år havde ejet Brobygård, på hvis jorder værket jo lå, indtil han 1635 solgte den til Anne Rosenkrants, Anders Billes svigerinde, der døde 1645. Ved skiftet udkøbte Anders Bille på sin hustrus vegne medarvingerne og blev således ejer af gården.

Tilbage står at omtale den eneste af participanterne, der ikke havde nogen tilknytning til Fyn, generalmajor Friedrich von Buchwald til Bülk. Han havde i Torstensonskrigen udmærket sig sådan, at Anders Bille senere

havde foreslået ham optaget i det faste krigsråd.²⁷⁾ Senere indtrådte der, uvist af hvilken grund, en stærk modsætning, der på sit højdepunkt bevirkede, at von Buchwald, da han 1657 i marskens fravær førte befaling over hæren i hertugdømmerne, forlod denne og gik i gottorpsk tjeneste.²⁸⁾

Efter at nu værket havde faaet de førnævnte privilegier, gik dets virksomhed sin rolige gang. Hvor stor dets produktion har været i de forskellige år, er det os ikke muligt nøjagtigt at sige, da der ikke fra værket selv er bevaret regnskaber. Derimod kan vi give et mindstemål for produktionen visse år, idet vi fra Tøjhuset har en del regnskaber over, hvad der dertil indkom fra Brobyværk. Da vi imidlertid ikke kender noget til salg til private — hvormed dog ikke være sagt, at værket ikke kan have fremstillet våben til private, t. e. jagtvåben — og da kronen har modtaget den væsentligste del af, måske endog alt, hvad den har købt af værket, på Tøjhuset, nærmer vort mindstemål for frembringelsen sig altså ret stærkt den faktiske frembringelse.

De omtalte regnskaber fra Tøjhuset er dels en afregning for værket, der går fra foråret 1650 til Nov. 1652, med en afdeling for, hvad der er leveret og dets pris, og en anden afdeling for, hvormeget der hidindtil er betalt, dels et løst blad med en oversigt over det til og med 1652 betalte, og endelig en fortegnelse, optaget 19. Okt. 1652, over hvad der fra 16. Juli 1649 til foråret 1652 fra værket var indleveret på Tøjhuset for Kjøbenhavns slot. Desuden endnu nogle bilag.²⁹⁾ Hertil kommer en post i de egentlige Tøjhusregnskaber,³⁰⁾ men på grund af dens nøje overensstemmelse med fortegnelsen over det for Kjøbenhavns slot indleverede kan vi her lade den ude af betragtning.

Gennemgår man nu disse regnskaber, ser man, hvor-

dan allerede temmelig hurtigt antallet af indleverede blanke våben er ret stort, mens skydevåbnene først efterhånden kommer i større tal. Således er der indtil midten af Juli 1650 indkommen 2600 commisdegener, dvs. menig- eller fodfolkskårder, 653 rytterdegener, 6 par pistoler og 358 musketter, endvidere 500 krydshakker og 600 schakhaner, dvs. små entreøxer. Uvist hvorfor angiver fortegnelsen over det for Kjøbenhavns slot indleverede (fremtidig nævnt som Kjbhvns. slot) og dermed også selve Tøjhusregnskabet, som ovenfor vist, 2598 commisdegener i modsætning til den egentlige afregning (nævnes som afregn.), med dens 2600. Ligeledes har Kjbhvns. slot 650 mod afregn.s 653 rytterdegener. Måske har afregn.s overskydende antal været fremsendt som prøver. Hvad musketterne angår, synes de at være bleven købt ubeskudt, altså ikke prøvede. Ialtfald nævnes i Kbhvns. slot som den første post af modtagne musketter netop 358, af hvilke 86 sprang ved beskydning. Denne synes først at have fundet sted i April 1651 (Kjbhvns. slot), men må dog utvivlsomt gælde de samme 358 musketter, som de i afregn. nævnte.

Den 6. Maj 1651 finder der igen en aflevering sted, der består af 456 musketter, 120 flinterør, 32 par pistoler og 32 karabiner med flintelåse, 362 rytterdegener og 600 commisdegener. Her viser de to regnskabsrækker overensstemmelse, dog at afregn. kun angiver, hvor mange flinterør og musketter der var i behold efter beskydningen, nemlig henholdsvis 87 og 409. Man studser over den vældige afgang, men efter velvillig oplysning fra museumsinspektør, kaptejn Smith, skal disse tal ingenlunde være usædvanlige. Den 4. Feb. 1652 finder vi en ny aflevering, der kun er opført i afregn. Der indkommer ved den 200 musketter, 25 flinterør (de afrundede tal lader formode, at de to poster angiver tallet

af ubeskudte våben), 51 par pistoler og 800 skibspamperter, dvs. huggertter. I Novbr. samme år afleveres igen 400 skibspamperter, 400 schakhaner og 107 karabiner.

Længere går nu disse regnskaber ikke, og vi er derfor henvist til at søge oplysninger andre steder. Desværre er det kun lykkedes forf. eet enkelt sted at finde en oplysning af lignende art som de førnævnte regnskabers. I Juli 1655 bestilles nemlig „nytt offuer och under gevehr“ til 1600 ryttere af det jyske regiment.³¹⁾

Vender vi os nu til den anden side i regnskaberne, betalingssiden, finder vi for det første i afregn. en betalingsside, hvor dels de betalte rede penge er opført, dels naturalieydelseerne med angivelse af deres pengeværdi. Hertil er knyttet en revisions bemærkning om, hvad man samme år har givet for tilsvarende naturalier, købt „til K: M: behoff“. Dernæst i samme læg et løst blad, hvorpå der er opført, hvad „Brobyes participanter haffer bekommed“ indtil sommeren 1652 (dette blad nævnes i det følgende som Brob. part.). Endelig findes der, som det nedenfor skal vises, rundt om i Sjællandske og Fynske Tegnelser og Fynske Registre samt i Odensegårds og Skanderborghus lens regnskaber det desværre ikke særlig fuldkomne kildestof, vi disponerer over.

Det første skridt til betaling sker i Juli 1650, idet rentemestrene får ordre til at akkordere med participanterne om betalingen og om terminerne for denne.³²⁾ Efter afregn. var der da leveret for lidt over 7000 rdlr. I Nov. udsteder kongen så et patent,³³⁾ efter hvilket værkets participanter får kronens „indkomst af Rug byg og are (∴ havre) udaf St. Hans klostres underliggende bønder . . ., saa vit det sig efter kand købes“. Denne sidste klausul er det vel, der gør, at vi kun finder værket betalt med byg, nemlig 30 læster,³⁴⁾ hvilket efter kilderne eenstemmige opgivelse svarer til 2160 rdlr. I Maj

1651 får værket 400 rdlr. og i 1652 Odensegårds lens „intrader“ fra 1651 til 1652, antagelig med samme klausul som før, siden værket kun får byg og smør, henholdsvis 15 læster og 9 tønder. Her såvel som ved næste års betaling findes der en mindre uoverensstemmelse mellem afregn. og Brob. part. i vurderingen af naturalierne værd. Således regner afregn. smørret fra 1651—52 til 16 rdlr. tønden, mens Brob. part. og revisionsanmærkningerne i afregn. sætter prisen til 20 rdlr, til hvilken pris smør er købt „til K: M: behoff“. Der opstår således her en forskel på 36 rdlr., men om den skyldes en skødesløshed eller af Brobyværks agent har været tænkt som en bifortjeneste, får stå hen. Det samme gælder forskellen på den pris, byggen året efter sættes til, nemlig i afregn. 14½ mk. td., men i Brob. part. 15 mk. Revisionsanmærkningen i afregn. har mærkværdig nok ingen pris, og bemærkningen i Brob. part. 16 mk. Forskellen bli'r her 75 mk., altsaa 12½ rdlr. I Januar 1652 er der fra rentekammeret udbetalt 4000 rdlr., så vi finder, da afregn. og Brob. part. slutter i løbet af 1652, at værket ialt har fået 10250 (Brob. part., men kun 10139 efter afregn.) Da der til samme tid er leveret for 15765 rdlr. afregn. og Brob. part.), skylder kronen altså på dette tidspunkt værket 5515 (5626) rdlr.

Når participanterne har fået disse penge, ved vi ikke, ialtfald finder vi ingen udgiftspost til dem før 1655, hvor rentemesteren får ordre om at gøre Brobyværk participanter udvisning i Skanderborghus lens afgift for 3000 rdlr.³⁵⁾ Dette var ubetinget en regnskabsmæssig forenkling, idet Anders Bille, der på denne tid sad inde med lenet, altså kunde få ialtfald nogle af sine — eller rettere værkets — penge bare ved at trække fra i sin lensafgift. Året efter findes Brobyværk igen i vore kilder, idet ren-

temesteren får ordre til at betale Brobyværks participanter 2000 rdlr. til jul 1656.³⁶⁾

Endnu et enkelt sted kan vi finde en post, der angår Brobyværk, nemlig i told- og acciseforvalter Ludvig Lorents afregning med kronen.³⁷⁾ Ludvig Lorents var tolder i Kjørteminde,³⁸⁾ hvorved han vel er kommen i forbindelse med værket eller Anders Bille. Allerede i 1648 ser vi ham som værkets agent i Kjøbenhavn overlevere de s. 78 nævnte partisaner til kroningen. Det er dem, han ønsker betalt og derfor har opført forrest i sin afregning. Åbenbart har han lagt de 120 rdlr. ud til værket, eller det har måske været hans løn for forskellige hvern at få betalingen for partisanerne. Til uheld for Ludvig Lorents blandes denne fordring med andre af mere tvivlsom karakter. hele forholdet afføder retstrætter, erklæringer og bilag i stort antal, og imens går tiden. Endnu 1664 har han ikke fået sine penge.

Afleveringen af våben fra Brobyværk den 25. April 1651 er Ludvig Lorents' sidste. Ved den næste aflevering, der finder sted den 6. Maj 1652, optræder på værkets vegne en Cornelius Hansen. Han synes ikke at have været tilstrækkelig energisk, ialtfald finder vi et brev fra Anders Bille til venen, borgmester Thomas Brodersen (Riisbrick) i Odense³⁹⁾, hvor der klages over Cornelius Hansens „langdrægtighed“. Anders Bille ber derfor borgmesteren og Knud Pedersen om at drage ud til Brobygård og forhøre Cornelius Hansen og mesteren, hvis de kunde få borgmester Knud Jacobsen med derud, „da skeede... alle participanterne en stor tjeneste herudi“. I dette brev, dagtegnet Friederichsodde 11. Dec. Ao 1652, ser vi mærkværdigvis Thomas Brodersen og Peder Pedersen kaldt „medparticipanter udi voris verch“, men herudover er der intet spor af, at den oprindelige parti-

cipantkreds er bleven udvidet senere, og det endda med borgerlige.

Som en slags forvalter, måske som Cornelius Hansens efterfølger, skal efter Atlas Danicus dette værks forfatters, Erik Pontoppidans oldefar, Knud Eriksen Broby, have tjent.⁴⁰⁾ Om ham ved vi ellers intet af interesse for værket, men om andre af de på værket beskæftigede, nogle af våbensmedene, er vore oplysninger lidt fyldigere.

Dette gælder således om bøsse makeren Andreas Neidhart. Han havde arbejdet for den udvalgte prins Christian, Frederik III's bror, 1641—46 og var ved værkets grundlæggelse bleven kaldt derover af Anders Bille. 1653 kommer han igen bort fra værket, måske krænkert over den ovenfor omtalte undersøgelse af hans og Cornelius Hansens forhold, og samme år får han bestalling som bøsse maker ved Tøjhuset, med 24 kurantdaler og en klædning om året.⁴¹⁾ På Tøjhusmuseet findes ikke så få smukke hullåsrifler, der bærer Neidharts mærke A. N. eller A. N. H., undertiden forbunden med en springende hest eller hjort, således nrr. 157—62 og 413—14. Bekendt er den stang- eller papegøjeriffel, han har fremstillet til Anders Bille (gl. museumsnr. A 280). Den bærer på piben indskriften „H. Anders Bille Reichsmarchalt“ og har en smukt indlagt kolbe, der viser en fugleskydning. At Neidhart har været en ikke ubetydelig kapacitet i sit Fag, kan vi t. e. se deraf, at Boehems Handbuch der Waffenkunde, Leipzig 1890, nævner ham blandt de et par hundrede bedste i verden.⁴²⁾

Det samme er tilfældet med to andre håndværkere fra Brobyværk, våbensmeden Caspar Kohl og hans søn, stålætsersen David Kohl,⁴³⁾ den sidste endog med en stjerne, der betyder „Meister von besonderem Rufe“. De indkaldtes begge 1648 af Anders Bille, David Kohl endnu som ganske ung, idet han er født 1628, men forlod begge ret

snart igen værket. Af David Kohls arbejder findes adskillige endnu, både på Rosenborg (det s. 78 omtalte heroldsværd), Frederiksborg slot (to partisaner) og Tøjhusmuseet (bl. a. partisanerne nrr. 211—14). David Kohl, der signerede sine arbejder D. K., kendes ofte på en ret usædvanlig ornamentik, hvor han bl. a. kranstiller det danske rigsvaabens enkelte dele istedetfor at anbringe dem efter heraldikens regler. Efter at have forladt Brobyværk kom begge Kohl'erne til Wira bruk i Sverige (Caspar K. dog vistnok først til Garpstrøm bruk), og 1684 (Boheim, nævnte værk: 1685) døde David Kohl som rustmester for Det store rystkammars i Norra Tälje. På Kungl. Livrustkammars i Stockholm findes en Række af Kohl'ernes senere arbejder.

Når det ovenfor (s. 85) er sagt, at vi intet kender til, at Brobyværk har solgt til private, må det dog nævnes, at et enkelt træk kunde udtydes i denne retning. I et brev til Thomas Brodersen,⁴⁴⁾ dagtegnet Hafnia d. 2. Janu: (1657) taler Anders Bille om 500 speciedaler, som en Morits Frich⁴⁵⁾ skal betale „paa regnskabet“. Men om dette regnskab måske skulde være Brobyværks, kan vi desværre ikke sige.

Det svage skær på den østlige himmel, der indvarslede dagen d. 24. Oktober 1657, indvarslede med den Brobyværks undergang. Endnu før daggry kastede Carl X Gustav sine stormkolonner mod Frederiksodde, og efter få timers kamp havde han denne, Fyns yderdørsnøgle, i sine hænder. Men en ulykke kommer sjældent alene. Sådan også her. Brobyværks egentlige leder, sjælen i foretagendet, Anders Bille, var fanget, såret og dødsmerket. Den 9. November gik han bort fra fortvivlelsen og nederlaget, mens hans politiske og private modstandere på det skamløseste søgte at bagvaske ham hos hans konge. Han slap også for at opleve, hvad der sikkert

vilde have været ham en hjertesorg, Brobyværks ødelæggelse af Svenskerne. Denne må sikkert have fundet sted i de første dage af Februar 1658.

Tiden gik imidlertid, og først efter Fyns tilbageerobring i Oktober—November 1659, ja vel egentlig først efter fredsslutningen d. 23. Maj 1660 kunde man begynde at tænke på en genoprettelse af Brobyværk. For at få at vide, hvad der skulde gøres med værket, lod Børge Trolle, der gennem giftermål med Pernille Bille, Andersdatter, nu var bleven ejer af Brobygård, „giøre Requisition til bemeldte Værks Interessenter, om de forment sig fremdeles at have nogen Prætension derpå, men som de nu alle renoncerede, blev intet videre tænkt på dets Istandsættelse, men Vaaningerne blev bortfæstede ligesom andre Huse.“⁴⁶⁾ Således endte den virksomhed, der få år tidligere skildredes som „it meget berømmeligt Verch“.⁴⁷⁾

Et halvt århundrede gik, inden man opdagede, hvad man havde mistet.⁴⁸⁾

Hermed skulde der være gjort rede for Brobyværks skæbne, så vidt som de nu kendte kilder tillader det. Det er forfatterens håb, at denne redegørelse engang må indgå som materiale i en større undersøgelse af denne tids økonomiske problemer. En sådan undersøgelse vil sikkert kunne påregne stor interesse og taknemlighed.*)

*) Under udarbejdelsen af disse studier har jeg modtaget mange gode råd af museumsinspektør, kaptejn Otto Smith, der har henvist mig til de fleste af de benyttede regnskaber. Også de i afhandlingen fremførte håndværkerbiografier skyldes tildels meddelelse fra kaptejn Smith.

Henvisninger.

n. s. = nævnte sted.

n. som = nævnes som.

n. v. = nævnte værk.

1) n. v. IV 307. 2) n. v. 171. 3) n. v. 2 I 121 ff. 4) n. v. spredt under afsnittene om Anders Bille. 5) Se Corp. Const. VI 22, anm. 1. Den samme fejltagelse har Meidell i Billeætten, 2 II 17, og Trap, Danmark, 4. udg. IV 746. 6) Se t. e. på Tøjhusmuseet, hvor få af de våben, der kan påvises at have tilhørt danske i det omhandlede tidsrum, der ikke er fremstillet i udlandet. 7) Atl. Dan. III 548. 7a) Kronens Skøder, udg. af Rigsarkivet, II 2. 8) Afr. VII 8a, R. A. 9) Fynske reg. VI 36, R. A. 10). Prof. Norwin i Dsk. Hgdd. II 216 f. 11) n. v. 2 I 127 f. jfr. 124. 12) Trap, Danmark, 4. udg., VII 585. 13) Hans levnedsløb er ret omstændigt, men ikke altid lige nøgternt, gengivet i Billeætten 2 I 389 ff. 14) Afskrift i Bircherod, Marts 1662. 15) Afr. VII 8a, R. A. 16) ρ : unterscheidliche. 17) Fynske reg. VI 37. 18) De biografiske oplysninger om disse stammer, hvor intet andet oplyses, fra Danmarks adels årbog og Biografisk Lexicon. 19) Billeætten 2 I 415 og Dks. ydre pol. Hist. II 287. 20) Fynske tegn. 24.4. 1632. 21) Billeætten 2 II 18. 22) Gengivet og behandlet af C. F. Bricka i D. Mag. 4 V 1 ff. 23) Således måtte han 1629 i Odense stå skrifte for et drab, han havde begået i Malmø (Suhms samlinger I II 15). 24) Sjæl. reg. 1645 fol. 380. 25) D. Mag. 5 I 280. 26) Festskrift til — — — Erslev. Kjbhvn. 1927, 212 f. 27) H. T. 7 VI 425. 28) Se F. v. B's brev til general Wrangel, Dec. 1657, hvor han omtaler de »irringere«, der har fundet sted mellem ham og Anders Bille (Skokloster arkivet, tome II, fol. nr. 68, rigsarkivet i Stockholm). 29) Alle tre i Afr. XIII 12, R. A. 30) Tøjhusregnsk. 1650—51, fol. 25b, Militære regnsk. XI I, R. A. 31) Sjæl. tegn. XXXIII fol. 308 b. 32) Sjæl. tegn. 1650, 31. Juli. 33) Fynske reg. 1650, 14. Nov. 34) Således både i afregn., Brob. part. og Odensegårds (ρ : St. Hans klostres lens regnskaber 1650—51, R. A. 35) Sjæl. tegn. XXXIII fol. 261 f. 36) Sjæl. tegn. 1656, 12. Juni. 37) Afr. VII 8a, R. A. 38) Dette attesteres af Jørgen Seefeld og Niels Trolle, nævnte afregning, bilag K. 39) Afskrift i Bircherod, Marts 1662. 40) n. v. III 548, noten. 41) Sjæl. reg. 1653, 18. Maj. 42) n. v. 655. 43) n. v., n. s. 44) Bircherod, August 1658. 45) Antagelig den Morits Frich eller Fricke, der 1659 ejer og bebod et hus på Amagertorv, E. Marquard, Københavns Borgere 1659, 24 og 93. 46) Vedel-Simonsen 2 I 125. 47) Wolff, Encomion Regni Danicæ, Kjbhvn. 1654. 48) K. Rochstroh, Udviklingen af den nationale hær II 489.

De vigtigste benyttede kilder.

Trykte:

- Aktstykker, udgivne af Fyens Stifts litteraire Selskab. Odense 1841, n. som Aktstkk. Fyns Stift.
- Corpus Constitutionum Daniæ, udg. ved V. A. Secher, n. som Corp. Const.
- Danmarks Riges Historie, af J. Steenstrup m. fl.
- Danske Herregaarde ved 1920, red. af Louis Bobé, H. Berner-Schilden-Holsten, V. Lorenzen og Palle Rosenkrantz, n. som Dsk. Hgdd.
- Danske Magazin, n. som D. Mag.
- Fridericia, J. A., Adelsvældens sidste Dage, Kjbh. 1894, n. som Fridericia.
- Fridericia, J. A., Danmarks ydre politiske Historie i Tiden fra Freden i Lübeck til Freden i Kjbhvn., Kjbh. 1876, n. som Dks. ydre pol. Hist.
- Historisk Tidsskrift, Kjbh. 1840—, n. som H. T.
- Møllerup og Meidell, Bille-ættens Historie, Kjbh. 1887—93, n. som Billeætten.
- Pontoppidan, Erik, Atlas Danicus eller den danske Atlas, tome I—VII, Kjbh. 1763—81, n. som Atl. Dan.
- Vedel-Simonsen, Bidrag til den fynske Kongeborg Rugaards Historie, Kjbh. 1843—44, n. som Vedel-Simonsen.

Utrykte:

- Afregninger VII 8a og XIII 12, Rigsarkivet (o: R. A.)
- Odensegaards lens regnskaber, R. A.
- Sjællandske og Fynske registre og tegnelser, R. A.
- Tøjhusregnskaberne 1649—51, Militære regnskaber XI I, R. A.
- Bircherods dagbøger, Ny kgl. saml. 4to 1986c, Kgl. bibl.
- Desuden er bl. a. de fynske landkommisærregnskaber, Militære regnsk. IV d, nr. 3, R. A., gennemgået uden resultat.